

TIL BIRLIKLARINING ALOHIDA TIZIM SIFATIDA O'ZARO MUTANOSIBLIGI

Jo'rayeva Zuhra Xusanboy qizi

Nurmuhammedova Iroda Umidbek qizi

Andijon davlat pedagogika instituti bakalavriat talabalari.

Annotatsiya: Biz ushbu maqolada til birliklarining alohida tizim sifatida o'zaro mutanosibligi, ya'ni ular o'rtasidagi paradigmatic, syntagmatic, ierarxik munosabatlari haqida ma'lumotni bilib olamiz. Til va nuqt birliklari orasidagi muhim farqlardan biri til birliklarining tanlanishiga imkon beradigan paradigmalarda; nutq birliklarining esa tanlanish asosida birin ketinlikda birlashadigan hodisalar – syntagmalarda voqecalanishiga aytiladi. Bundan tashqari lisoniy birliklar munosabati hamda turli sathga oid birliklar munosabati kabi guruhlarda namoyon bo'lishi ham ushbu maqolada keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: paradigmatic syntagmatic ierarxik, lisonit birliklar paradigma, syntagma.

Abstract: In this article, we will learn about the interrelation of language units as a distinct system — that is, their paradigmatic, syntagmatic, and hierarchical relations. One of the key differences between language units and speech units lies in the fact that language units exist within paradigms, which allow for selection; whereas speech units occur in syntagms — sequences formed based on selection. Furthermore, the article also highlights how linguistic units relate to one another, as well as how units from different levels of the language system.

Key words: paradigmatic, syntagmatic, hierarchical, linguistic units, paradigma, syntagma.

Аннотация: В данной статье мы узнаем о взаимосвязи языковых единиц как отдельной системы, а именно о парадигматических, синтагматических и иерархических отношениях между ними. Одним из важных различий между языковыми и речевыми единицами является то, что языковые единицы участвуют в парадигмах, которые позволяют выбирать нужную форму, тогда как речевые единицы реализуются в синтагмах — последовательностью соединяемых элементов на основе выбора. Кроме того, в статье рассматриваются отношения между лингвистическими единицами, а также отношения между единицами, относящимися к различным уровням языка.

Ключевые слова: парадигматический, синтагматический, иерархический, парадигма, синтагма.

Paradigmatika til birliklarining tanlov munosabatini o'rganadi, ya'ni bir so'z o'rniga boshqa bir so'z qo'yish imkoniyatini o'rganadi. Paradigmatika, tilning vertikal tuzilishini ta'riflaydi, ya'ni bir so'z o'rniga boshqa qanday so'zlar qo'yilishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu, asosan, leksik va grammatik kategoriyalarni o'rganishga yordam beradi. Paradigmatika, so'zlarning sinonim va antonim munosabatlarni o'rganishga imkon beradi. Sinonimlar bir-biriga yaqin ma'noga ega bo'lgan so'zlardir. Masalan, "kattalashtirish" va "ulug'lashtirish" so'zlari sinonimdir. Antonimlar esa bir-biriga qarama-qarshi ma'noga ega bo'lgan so'zlardir. Masalan, "kattalik" va "kichiklik" so'zlari antonimdir. Paradigmatik tahlil yordamida, sinonimlar va antonimlar o'rtasidagi farqlarni, ularning ma'no munosabatlarni va til tizimidagi o'rnini aniq tushunish mumkin. Paradigmatika, shuningdek, grammatik shakl almashishlarini o'rganishda ham muhim rol o'ynaydi¹. Masalan, "ishlamoq" fe'li turli shakl almashishlarni qabul qiladi, masalan, "ishlayman", "ishlaydi", "ishlaysizlar" va hokazolar. Ushbu shakl almashishlar "ishlamoq" fe'lining paradigmasini tashkil qiladi. Paradigmatik o'rganish, til tizimidagi grammatik o'zgarishlarni, masalan, fe'ning zamon, shaxs, ko'plik, undov shakllarini tahlil qilish imkonini beradi. Umumiy belgilar asosida birlashgan va bir – birini taqazo qiladigan, ammo har biri o'ziga xos belgilari bilan boshqasiga qarama-qarshi turuvchi lisoniy birliklar tizimi - paradigma deyiladi. Paradigmani tashkil etuvchi birliklar – paradigma a'zolari deb yuritiladi. Bir paradigma a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabat paradigmatic munosabatdir².

Paradigmatika til birliklarining, til sistemasining elementlari sifatida, struktural birliklarining jami sifatida tekshirish aspektidir. Ya'ni paradigmaticada til sistemasining struktural birliklari muayyan paradigmalarda birlashib, o'zaro bir – biri bilan taqqoslab ishiga ko'ra xarakterlanadi[3]. Demak, paradigmatic ayni vaqtda paradigmalar sistemasidir. Paradigmalar sistemasini esa, yuqorida aytganimizdek, til birliklariga, aniqrog'i, ularning umumiy va xususiy ma'nolariga ko'ra – ular asosida tashkil topadi, ya'ni paradigmalar o'zaro mantiqiy munosabatga kirishgan qator til birliklarining umumiy ma'nolariga ko'ra birlashib, xususiy ma'nolariga ko'ra farqlanadi. Masalan kelishik qo'shimchalarini olsak, umumiy belgisi – "so'zni sizga bog'lash" belgisi bilan birlashsa, turlari va shakllanishiga ko'ra farqlanadi.

Sintagmatika — bu til birliklarining ketma-ketlikdagi bog'lanishini, ya'ni jumlada g'lanishini o'rganadigan tilshunoslik sohasidir. Sintagmatika, tilning gorizonttal tuzilishini ta'riflaydi, ya'ni so'zlarning bir-biriga qanday bog'lanishini va jumlada o'rin olishini ko'rsatadi. Sintagmatika so'zlar o'rtasidagi grammatik munosabatlarni o'rganishga imkon beradi[1]. Masalan, "Yigit kitob o'qiydi" jumlasida "Yigit" va "kitob" so'zlari o'rtasida aniq grammatik munosabat mavjud: "Yigit" so'zi

¹ B. Mengliyev, Q Tojiyeva. Tilshunoslikka kirish. 5A220100 – o'zbek filologiyasi bakalavri yo'nalishi uchun ma'ruza matni. Qarshi – 2007

² Axmanova O.S Salovar lingvistikachestix terminov. – M. 1966.

fe'lining sub'ekti hisoblanadi, "kitob" so'zi esa fe'lining to'ldiruvchisi hisoblanadi. Bu, sintagmatik munosabatlarning qanday ishlashini, jumladagi so'zlar o'rtasidagi sintaktik tuzilmani tushunish imkonini beradi[2]. Sintagmatika, shuningdek, so'z birikmalarini o'rganishda ham muhim rol o'ynaydi. So'z birikmalari ikki yoki undan ko'p so'zlarning bir-biriga bog'lanishi natijasida hosil bo'ladi va ma'lum bir ma'noni bildiradi. Masalan, "qizil gul" so'z birikmasi "qizil" va "gul" so'zlarining bir-biriga bog'lanishidan hosil bo'ladi va ma'lum bir rangdagi gulni bildiradi. So'z birikmalarining sintagmatik tahlili, so'zlarning turli kontekstlardagi qo'llanilishi va ularning o'zaro bog'lanishini ko'rsatadi.³ Bundan tashqari, sintagmatika tilning sintaktik qonuniyatlarini belgilashda ham yordam beradi. Jumladagi so'zlarning joylashuvi va ularning grammatik shakllari sintagmatik munosabatlar orqali tashkil topadi. Har bir tilning o'ziga xos sintagmatik strukturalari mavjud bo'lib, bu strukturani tahlil qilish tilning leksik, semantik va sintaktik xususiyatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Sintagmatik aloqa, avvalo, til birliklarining yotiq chiziq bo'yicha birin-ketin o'zaro bog'lanish munosabatini hosil qiladi. Sintagmatik aloqa nutqda ham lisonda ham mavjud. Qo'shimcha va o'zaklarda bo'lgani kabi lug'aviy birliklarda ham o'ziga xos qo'shnichilik, ya'ni sintagmatik munosabatlari bor. Lug'aviy birliklarning qo'shnichilik munosabatlariga kirishish uchun ular orasidagi ma'no o'xshashligi va mantiqiy bog'lanishi kerak.⁴

Sintagmatika til birliklarining nutq jarayonida o'zaro bog'langan holda qo'llanilishini tekshiradi. Demak, lisoniy birliklarning, masalan, so'zlarning nutq faoliyatida ketma-ket kelishi, muayyan tartibda joylashishi sintagmatika sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, sintagmatika lisoniy birliklar orasidagi munosabatlar aniqligi va izchilligi bilan ajralib turadi.⁵ Masalan, "Men istiqlool tufayli gullab-yashnayotgan Vatanning farzandiman". Ushbu gapda ko'rinib turibdiki, nutq faoliyatida muayyan "yotiq chiziqqa" joylashib, muayyan tartibda, mantiqiy ketma-ketlikda kelgan birliklar orasidagi munosabatlar sintagmatik munosabatni hosil qilyapti.

Til birliklari orasida paradigmatic– o'xshashlik, sintagmatic– qo'shnichilik munosabatlari bilan bir qatorda ierarxik ya'ni pog'onali munosabat ham farqlanadi. Bunday munosabatlar til birliklari o'zaro butun- bo'lak, tur-jins aloqalari bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, morfologik sathda qaratqich kelishigi bir otni ikkinchi otga yoki harakat nomiga bog'lashga xizmat qiladi, shu bilan u kelishiklar guruhiga kiradi, kelishiklar esa so'zlarni bir-biriga bog'lovchi vositalar guruhiga kiradi. Tobe so'zni hokim so'zga bog'lovchi kelishiklar va ko'makchilar bog'lovchi va egalik

³ . Y.N.Karaulov, "Rus tili va zamonaviy tilshunoslik" (rus tili va zamonaviy tilshunoslik)

⁴ 4. A.A.Bondarko, "Zamonaviy rus tili: Pragmatika"

⁵ G.V.Kolshanskiy, "Lingvomadaniyatshunoslikka kirish" (Lingvomadaniyatshunoslikka kirish)

kategoriyasi bilan birgalikda soʻzlarni bir-biriga bogʻlovchi vositalar sirasiga mansub boʻladi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, til birliklari orasidagi munosabatlar tilshunoslik fanining hozirgi davrda taraqqiy etayotgan nazariyalar qatori oʻrganilayotgan ekan, u lisonda va nutqda mavjud boʻlgan aloqalarni aks ettirib, baholaydi. Bu esa til va nutq munosabatlari orasidagi farqlovchi va birlashtiruvchi belgilarni bir sath hamda turli sath doiralarida oʻrganishning dolzarb masalalaridan biri ekanligini koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. B. Mengliyev, Q Tojiyeva. Tilshunoslikka kirish.5A220100– oOʻzbek filologiyasi bakalavri yoʻnalishi uchun maʼruza matni. Qarshi–2007
2. Axmanova O.S Salovar lingvistichestix terminov.–M.1966.
3. Y.N.Karaulov, “Rus tili va zamonaviy tilshunoslik” (rus tili va zamonaviy tilshunoslik)
4. A.A.Bondarko, “Zamonaviy rus tili: Pragmatika”
5. G.V.Kolshanskiy, “Lingvomadaniyatshunoslikka kirish”
(Lingvomadaniyatshunoslikka kirish)